

קווי המהדרין – מבט אחר

רחל ווזנר

בסך הכול רציתי להגיע הביתה בשלום. הייתי בכותל, ובשוכי משם המתנתי בתחנה לקו 2. כשהגיע האוטובוס התברר לי שדברים השתנו מאז נסעתי לאחרונה בקו זה. למרבה ההפתעה ראיתי את הנשים עולות מן הדלת האחורית, ואילו הגברים עלו מן הדלת הקדמית. התברר לי גם שלנוחות המין הנשי תלוי ליד הדלת מנקב כרטיסיות לשימוש עצמי. למרבה הצער לא הייתה ברשותי כרטיסייה, אבל הצלחתי להעביר, תוך התגברות על בעיות לוגיסטיות שונות, את התשלום לנהג. התיישבתי, התפתחה שיחת נשים נעימה, אפילו בדיחות, וביני לביני סיכמתי את החוויה כחיובית. רק כמה חודשים לאחר מכן, כאשר עלה הנושא לכותרות וכיכב בחדשות, התברר לי שהייתי אמורה להרגיש מושפלת ומבוזה בכך ש"שמו" אותי "מאחורה". אלא שאני לא הרגשתי כך. הרגשתי ממש טוב בנסיעה בקווי המהדרין.

הכותבת היא
משפטנית
בשירות הציבורי

מבוא

נושא ההפרדה בין המינים בקווי התחבורה הציבורית¹ תופס מקום נכבד בכותרות החדשות במהלך השנים האחרונות. הסוגיה כמוכּן אינה תאורטית, והדיון בה התעורר בעקבות קיומם של קווים שבהם נהוגה הפרדה בין המינים. קווים אלה מכונים "קווי מהדרין", כינוי המשקף את גישת היוזמים כי הפרדה זו תורמת להידור במצוות

1 להלן "פרקטיקת ההפרדה" או "נוהג ההפרדה".

הצניעות. מדובר בהסדר אשר קיים כבר יותר מעשר שנים (ורק לפני חודשים אחדים עוגן בפסיקת בג"ץ, כפי שיפורט בהמשך), ואשר מאפשר לאוטובוסים בקווים מסוימים, המשמשים בעיקר את האוכלוסייה החרדית, להפריד בין מקומות הישיבה של גברים לאלה של נשים. בקווים האלה הגברים עולים מן הדלת הקדמית ויושבים מלפנים, והנשים עולות מן הדלת האחורית ויושבות מאחור. את כללי התפעול של הקווים קובעים בדרך כלל, אם כי לא באופן רשמי, גופים רבניים שונים, והם כוללים לעתים גם הוראות נלוות, למשל כאלו הנוגעות ללבושן של הנוסעות ולהפעלת הרדיו בזמן הנסיעה.

כמובן, מציאות כזו מעלה שאלות רבות ומגוונות. שאלה מרכזית אחת שעלתה היא שאלת ההפליה בין האוכלוסיות. בהסדר זה עלולה להיגרם הפליה של אוכלוסייה שאינה חפצה בהפרדה, הן בשל העובדה כי לעתים הקווים הללו מוזלים בהשוואה לקווים הרגילים, והן בשל מניעת האפשרות ממי שאין לו כל עניין בהפרדה המדוברת לשבת בכל מקום שיחפוץ. מובן שעלתה גם שאלת המימון הציבורי ותמיכת המדינה בהסדר כזה. ואכן שאלות אלו נדונו בוועדה ציבורית שהוקמה לצורך העניין בעקבות עתירה שהוגשה לבג"ץ (כפי שיוזכר בהמשך). ואולם במאמר זה ברצוני להתמקד בשאלה אם הפרדה כזו היא בגדר הפליה פסולה כלפי הנשים המשתמשות בקווים אלו. אבקש לבדוק מהו המקור לפרקטיקה זו של הפרדה, מהו הרקע ההלכתי והחברתי שלה, מהם יתרונות ההפרדה שאינם קשורים לשאלות ההלכתיות, ומהי עמדתן של הנשים החרדיות בסוגיה.

א. המצב הנורמטיבי

תחילתו של ההסדר בשנת 1997, שאז הוקמה, לאחר פניות גורמים חרדיים, ועדה בראשותו של מר נחום לנגנטל (מנכ"ל משרד התחבורה אז).² הוועדה המליצה על הסדר שיאפשר הפרדה בין המינים באוטובוסים, הסדר שאמור להיות וולונטרי – הווה אומר, ללא יכולת כפייה מצד הנהגים. כן הומלץ כי היישום יהיה ניסיוני, ובה בעת ייערכו סקרים ובקרה לשם הפקת לקחים ושינויים, אם יידרשו כאלה. מאחר שהסדר זה תאם, לדעת הוועדה, את תקנות התעבורה הקיימות, לא היה צורך בשינוי חקיקה כלשהו לשם יישום ההסדר.

ואכן, בפועל החלו לפעול קווים כאלו בשנת 1999, וכיום עומד מספרם על כמה עשרות, מהם עירוניים ומהם בין-עירוניים, ומקצת ההמלצות שלעיל אינן מתקיימות (למשל שאלת הוולונטריות אינה ברורה). למרות המלצת הוועדה, לא התקיים הליך של הפקת לקחים.

לאחר שנים אחדות של פעילות קווי המהדרין עלה הנושא מחדש בשנת 2007 בעקבות עתירה לבג"ץ³ שבה עתרו כמה עותרות וכן המרכז לפלורליזם יהודי נגד משרד התחבורה והחברות אגד ודן. העתירה הייתה נגד קיומם של הקווים הנפרדים,

2 ר"ח "הוועדה לבחינת הגברת השימוש בתחבורה הציבורית בקרב המגזר החרדי", הוגש לשר התחבורה ביום 5.5.1997.

3 בג"ץ 746/07, רגן ואח' נ' משרד התחבורה ואח', תק-על 2011 (1) 1124 (2011).

וטענתם המרכזית של העותרים הייתה כי אין מקום להפעלת קווים כאלו בטרם הוסדר העניין כדין. ללא הסדרה כזו, טענו העותרים, נוצר מצב לא ברור הטומן בחובו אפשרות (המתקיימת לעתים) של הפליה כלפי נשים המשתמשות בקווים אלו ופגיעה בהן.

במהלך הדיון בעתירה המליץ בית המשפט למשרד התחבורה להקים פורום אשר יבחן את כל השאלות הרלוונטיות ובתוך כך יאפשר שימוע בפניו לכל הגורמים המעוניינים בכך, ואכן המדינה אימצה את ההמלצה, והוקמה ועדה לבחינת הנושא. ועדה זו (להלן "הוועדה"), שהורכבה מבכירים במשרד התחבורה ומיועצים משפטיים, ישבה על המדוכה חודשים רבים והגישה את המלצותיה בסוף שנת 2009.⁴ מקריאת הדו"ח (המפורט ומנומק להפליא) עולה כי הוועדה נזהרה ביותר ממתן לגיטימציה כלשהי או חסות ציבורית לפרקטיקת ההפרדה. עם זה השופט אליקים רובינשטיין עצמו, אשר כתב את החלטת הביניים בעתירה⁵ (שהומלץ בה על הקמת הוועדה), מציין כי "אנו יוצאים מההנחה שאין פסול ברעיון של אוטובוסים שיש בהם הפרדה הבאה בהיענות לצרכי הציבור החרדי", וכן הוא מוסיף כי "דומה שלא הייתה על כך מחלוקת בין הצדדים". דומה כי גם הוועדה הבינה כך את עמדת העותרים. בסעיף 62 לדו"ח היא מציינת כי "העותרים, ובעיקר המרכז לפלורליזם יהודי, לא קראו לביטול ההסדר אלא להתמודדות עם הקשיים הנלווים לו לשיטתם, ובעיקר - להצבת חלופות מלאות לכל הקווים בהם נוהגת ההפרדה".

אלא שהוועדה התייחסה דווקא לשאלת חוקיות ההפרדה וקבעה כי עצם ההפרדה אינה לגיטימית, בעיקר בשל עקרון השוויון, ולכן מסקנותיה הן כי למעשה לא ניתן לקבוע הסדר כזה המתיר הפרדה. ואולם מאחר שיש אוכלוסייה שמעדיפה את הישיבה הנפרדת באוטובוסים, יש לאפשר, בקווים מסוימים (אותם קווים, פחות או יותר, שמשמשים היום כקווי מהדרין), עלייה וירידה משתי הדלתות וישיבה נפרדת - הכול, כאמור, באופן וולונטרי.

כל כך נזהרה הוועדה מלקבוע, חלילה, סממן כלשהו היכול להעיד שהמדינה תומכת בהפרדה או מסייעת בידה, עד שהיא קבעה כי אין כל מקום לסמן באופן כלשהו את האוטובוסים הללו ואת ההסדר הקיים לגביהם, שכן, לעמדתה, אין הסדר כזה; לכל היותר יש אפשרות פיזית לממש הפרדה (על ידי פתיחת שתי הדלתות), כל עוד היא נעשית מרצונם של הנוסעים.

שר התחבורה אימץ את הדו"ח, והוא הוגש כאמור לבית המשפט. גם בית המשפט אימץ אותו תוך מתן פסק דין אשר יכול לשמש דוגמה לפסק דין אשר מניח את שני הצדדים משוכנעים כי יצאו מן המאבק וידם על העליונה (ואולי בזה גדולתו). בית המשפט קבע כי ניתן להמשיך, למעשה, בהסדר הקיים של פתיחת שתי דלתות האוטובוס בקווים שבהם הציבור מעוניין בכך (וזהו ניצחון לציבור הזה), אך מנגד נקבע כי אין לסמן קווים אלו כקווים נפרדים, וכן כי ההפרדה היא וולונטרית - אין למנוע מנוסע לשבת במקום מסוים (ניצחון לעותרים).

4 דו"ח מסכם של "הוועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית בקווים המשמשים את המגזר החרדי", נחתם ביום 26.10.2009.

5 החלטת ביניים מיום 21.1.2008 בבג"ץ רגן שהוזכר לעיל בהערה 3.

מכל מקום, המצב הנורמטיבי המשפטי מעוגן למעשה בהוראת חוק ספציפית המופיעה בחוק איסור הפליה במוצרים⁶ (להלן "החוק"). סעיף 3 לחוק קובע כדלקמן:

3. איסור הפליה

(א) מי שעיסוקו בהספקת מוצר או שירות ציבורי או בהפעלת מקום ציבורי, לא יפלה בהספקת המוצר או השירות הציבורי, במתן הכניסה למקום הציבורי או במתן שירות במקום הציבורי, מחמת גזע, דת או קבוצה דתית, לאום, ארץ מוצא, מין, נטייה מינית, השקפה, השתייכות מפלגתית, מעמד אישי, הורות או מוגבלות.

יכולה להישאל כמובן השאלה מהי "הפליה", כלומר - האם כל "הפרדה" היא "הפליה", או שמא הכוונה היא רק להפליה לרעה? לכאורה, מנוסח הסעיף ברור כי הכוונה ל"הפליה לרעה" ולא ל"הפרדה" גרידא, שכן לאחר מכן מופיעים החריגים המותרים, אשר נראה כי הם בבחינת "הפרדה" ולא "הפליה". ואכן, החריג שהוא המצב לדיוננו כאן מופיע בס"ק (ד) (3) לחוק:

(ד) אין רואים הפליה לפי סעיף זה -

...

(3) בקיומן של מסגרות נפרדות לגברים או לנשים, כאשר אי ההפרדה תמנע מחלק מן הציבור את הספקת המוצר או השירות הציבורי, את הכניסה למקום הציבורי, או את מתן השירות במקום הציבורי, ובלבד שההפרדה היא מוצדקת, בהתחשב, בין השאר, באופיו של המוצר, השירות הציבורי או המקום הציבורי, במידת החיוניות שלו, בקיומה של חלופה סבירה לו, ובצורכי הציבור העלול להיפגע מן ההפרדה.

המקרה הספציפי של הקווים הנפרדים משמש הזדמנות מצוינת לבחון את החריג הזה המוגדר בחוק ואת מעמדו.

ב. הפרדה - האם פירושה הפליה?

השאלה אם ייתכן בכלל מצב שבו קיימת הפרדה כלשהי אשר אינה בגדר הפליה היא שאלה רבת-שנים אשר נדונה בעיקר סביב ההפרדה הבין-גזעית בארצות הברית בין שחורים ללבנים. מאחר שאין מחלוקת על כך שההפרדה שם נועדה לבטא את מעמדם הנחות של השחורים, התפתח שיח עוין בעליל כלפי כל רעיון של הפרדה, והגישה השלטת (גם אם לא היחידה) הייתה כי כל הפרדה משמעותה למעשה אי-שוויון, והרעיון של "נפרד אך שווה" (separate but equal) אינו בר ביצוע.⁷

6 חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000, ס"ח התשס"א 1756, 58.

7 ראו למשל הדיון בשאלת הדיור הנפרד בארצות הברית, רות גביון ואורי שוורץ, 'הפרדה בדיור כמרכיב בהפליה: הנסיון האמריקאי', עיוני משפט, כה (תשס"א-תשס"ב), עמ' 73-142.

שאלה זו נסקרת בתחילת מאמרם של אלון הראל ואהרון שנר,⁸ שעוסק במושג דיונו - שאלת ההפרדה בין המינים באוטובוסים (המאמר פורסם בשנת תשס"ג, בתקופה שבה החלו לפרוח הקווים הנפרדים, אך בטרם הגיע הנושא לפתחו של בג"ץ). המחברים מגיעים למסקנה כי אכן מדובר בהפרדה פסולה, אף שלדעתם תיתכן לעתים הפרדה שאינה פסולה. יש להזכיר כי הטיעון של המתנגדים לרעיון ה"נפרד אך שווה" הוא כי כל הפרדה על רקע שאינו רלוונטי - מין, גזע וכו' - מנציחה בעליל את אי-השוויון ואת נחיתותו של המופרד. גם אם יינתנו תנאים שווים לשתי הקבוצות לא ייפתר אי-השוויון באשר הוא נובע מנחיתותו של אחד הצדדים - ובעצם ההפרדה אנו מנציחים כאמור נחיתות זו. מנגד, הדוגמאות שמזכירים אלון ושנר בוודאי אינן יכולות להיכלל בקטגוריה זו של "הפרדה מנציחת נחיתות" - למשל, ההפרדה בין גברים לנשים בשירותים ציבוריים, במקלחות ובמלתחות. מדובר ללא ספק בהפרדה, אך לדעת הכול אין בה שום פסול.

ברור אפוא שיש הפרדות כלשהן שאינן פסולות, אך כאמור אלון ושנר מוצאים בהפרדה בין המינים באוטובוסים הפרדה פסולה. ואולם, כפי שיפורט בהמשך, אלון ושנר טוענים כי גם כאשר מדובר בהפליה פסולה - ייתכן שיש להגן עליה בשם עקרון הרב-תרבותיות.⁹

ג. המקור לנוהג ההפרדה

1. הרקע ההלכתי

השאלה אם פרקטיקה היא פסולה אם לאו, נקבעת, לדעת הראל ושנר, על פי בחינת מקורה. אם הפרקטיקה הספציפית נובעת ממניעים פסולים - הרי היא פסולה. הבחינה צריכה להיות בחינת המקורות והערכים שעליהם מבוססת הפרקטיקה, היינו ערכי החברה שבה נוהגת הפרקטיקה. כלומר, אין אנו בוחנים את הערכים שנראים לנו, אלא את ערכי החברה המדוברת. ברור הוא שמאחר שנושא ההפרדה בין המינים נובע ממניעים ומערכים דתיים, אזי המקורות שייבחנו יהיו המקורות ההלכתיים-חברתיים שהביאו לפרקטיקת ההפרדה.

בבחינת שאלה זו עלול להיווצר בלבול רב בין מקורות הלכתיים "טהורים" לבין הלכי רוח, שלא פעם ניתן להם גיבוי מצד רבנים ופוסקי הלכה שלא באופן של קביעה הלכתית, אלא באופן של "רוח ההלכה", "הנהגה נכונה" וכדומה. רוב ענייני הצניעות כפי שהם נהוגים היום אינם הלכות במובן ההלכתי-משפטי, אלא קביעות המקבלות גיבוי מצד גדולי הדור, מנהיגי הציבור וכיוצא בזה.

8 אלון הראל ואהרון שנר, 'ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית', **עלי משפט**, ג (תשס"ג), עמ' 71-98.

9 בעניין זה יש להעיר כי ההפרדה שעושים המחברים בין שני שלבים אלו נדמית, לכאורה, כמסייעת בהבנת עמדתם. ואולם נראה כי יש בה מן המלאכותיות והיא עלולה לגרום דווקא לבלבול, שכן כיצד אפשר להפריד בין השאלה אם פרקטיקה מסוימת היא "פסולה", כאשר לצורך כך יש לבחון את מקורותיה והערכים שעליהם היא מבוססת, לבין השאלה אם קיים ערך (כאשר הערכים הם הערכים הפנימיים של התרבות הנבדקת!) אשר "מכשיר" את הפרקטיקה למרות פסולתה, וזאת במסגרת הזכות לרב-תרבותיות?

אפשר לראות זאת, למשל, גם בהבדלים העצומים בין הזרמים השונים בחברה החרדית עצמה.¹⁰ אין ספק שהיזומה לקווים הנפרדים מקורה בחלק מסוים בתוך החברה החרדית, החלק החסידי שלה ולא הליטאי, וגם בענייני צניעות אחרים הזרמים למיניהם שונים מאוד זה מזה. הסרט הסודרת,¹¹ אשר הביא את סיפורה של שרה אינפלר, חסידת גור אשר נטשה עם שני ילדיה את ביתה ופנתה לעולם החילוני, מדגים שוני זה. חסידות גור¹² כולה, על גבריה ונשיה, נוהגת על פי הכללים שקבע האדמו"ר ר' ישראל אלתר, ה"בית ישראל", ששימש אדמו"ר בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה עד לשנות השבעים. כללים אלו,¹³ בענייני צניעות ובענייני הנהגות בין בני זוג, הם חריגים ויכולים להיראות למתבונן מבחוץ¹⁴ כדיכוי של ממש.¹⁵ לעניינו – ודאי שהכלל הקובע כי אסור לבני זוג לצעוד יחד ברחוב או לשבת זה לצד זה באוטובוס או בכל מקום אחר רלוונטי לאנשים המשתייכים לחסידות זו ומשפיע על התנהלותם, ומשם גם על התנהלותן של הקבוצות המשיקות לה (שכן ההפרדה בין החסידות השונות אינה הרמטית; מוסדות החינוך משותפים לעתים, וכמובן אפשר למצוא לא מעט נישואים מעורבים בין החסידות השונות ואף בין חסידים לליטאים). השפעה זו זולגת גם למרחב הציבורי שאנו עוסקים בו.

כאמור לעיל, בחינת המקור הפנימי, היינו ערכי החברה הספציפית, החרדית במקרה הזה, ולא ערכי החברה החיצונית, חשובה לדעת הראל ושוניך כדי לקבוע אם הפרקטיקה הנהוגה בהסתמך על מקור זה היא פסולה או ראויה. עם זאת אין להפריז בחשיבותה של בחינה זו. כפי שעולה ממאמרם של הראל ושוניך וכפי שגם צוין לעיל – לא מדובר בפסיקות הלכתיות חד-משמעיות, אלא בעיקר ב"רוח ההלכה". רוח זו אין לזלזל בה כלל ועיקר – אך מאחר שלא מדובר בעיקרון הלכתי ספציפי גם אין מקום להיתלות בעיקרון כזה כאילו הוא חזות הכול, ויש להבין כי גם הוא נתון לפרשנויות רבות. למעשה, נראה שההסבר הנוכחי לפרקטיקת ההפרדה הספציפית קשור לחיוב הכללי של צניעות ולציווי (המוטל על הגברים) להישמר מהרהורי עברה בשל מגע עם נשים או מתוך התבוננות בהן.¹⁶ איסור הלכתי ברור על נסיעה בתחבורה ציבורית מעורבת פשוט אינו קיים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתשובתו הברורה של הרב משה פינשטיין (1895–1986), גדול הפוסקים האורתודוקסים בארצות הברית. הרב פינשטיין נשאל

- 10 כאשר אנו מדברים על החברה שיוזמה את הקווים הנפרדים ואשר משתמשת בהם אנו מדברים בבידור על החברה החרדית, ולא הדתית-לאומית. בעניין זה התהום היא עמוקה. עם זאת, לאחרונה נודע לי כי גם בקרב חלק מן החברה הדתית-לאומית, אשר יש המכנים אותו חברה חרד-לית בשל דמיונו לחברה החרדית, החלו להישמע קריאות לקווים נפרדים.
- 11 הסודרת, סרט של ענת צרויה, הוקרן בערוץ 8.
- 12 חסידות גור טוענת לכתר החסידות הגדולה ביותר בארץ.
- 13 למשל הכלל כי לבני הזוג מותר לקיים יחסי אישות רק פעמיים בחודש, כמו גם הכלל שאין להתיר כל מגע בין בני הזוג מעבר לאותן פעמיים.
- 14 אדיק ואומר למתבונן מבחוץ כי הכלל ש"דברים שרואים משם לא רואים מכאן" תקף גם כאן. דווקא מהיכרותי עם אנשים ספציפיים מחסידי גור אני מתרשמת מחויבות ומשמחת חיים ללא שמץ של תחושת דיכוי, ולכן אני מנסה להפחית מן השיפוטיות שלי בעניין.
- 15 בעניין זה יש להבהיר כי אין מדובר בדיכוי נשי דווקא. הכללים נוגעים לשני המינים.
- 16 על איסור ההסתכלות בנשים ראו למשל בבא בתרא נו ע"ב ("ועוצם עיניו מראות ברע – אמר רבי חייה בר אבא: זה שאין מסתכל בנשים בשעה שעומדות על הכביסה"); סוטה כ ע"א-ע"ב ("ונשמרת מכל דבר רע – שלא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פנויה, באשת איש ואפילו מכוערת").

לגבי נסיעה ברכבת התחתית בניו יורק, במיוחד בשעות העומס שבהן אין דרך, כפי הנראה, להימנע מנגיעה בנשים. תשובתו המובאת כאן כלשונה ברורה:

בדבר הליכה בסאבווי [רכבת תחתית] ובכאסעס [אוטובוסים] בזמן שהולכים בני אדם לעבודתם, שנמצאים שם אנשים ונשים דחופים זה בזה, שקשה מלהיזהר מנגיעה ודחיפה בנשים, אם מותר אז ללכת בשעות אלו שם. הנה מצד הנגיעה ודחיפה בנשים אז ליכא [אין] שום איסור משום דאין זה "דרך תאוה וחובה", וכל איסור נגיעה בעריות הוא דווקא דרך תאוה... ולכן לא שייך לחוש מללכת בסאבווי ובכאסעס בשעת הליכה לעבודה, שדחוקים ודחופים אנשים ונשים, אף שלא יוכל להיזהר מנגיעה ודחיפה בנשים... וכן ליכא [אין] איסור מהאי טעמא [מטעם זה] גם לישב אצל אשה, כשליכא מקום אחר...¹⁷

הרב פינשטיין קובע אפוא בפסיקתו כי מותר לנסוע בתחבורה ציבורית מעורבת (ואף לשבת ליד אישה כאשר אין מקום אחר), גם בשעות העומס, וכאשר אין אפשרות להימנע מנגיעה, מאחר שמדובר בוודאי בנגיעה "שלא דרך תאוה".

באופן כללי אפשר לומר כי שאלת הצניעות מוכרת ומקובלת בכל החברות, ובכלל זה בחברה החילונית, והשאלה היא רק שאלה של מינון. כפי שקובעים הראל ושנר, האיסורים הללו, המצויים בחברה החרדית, אנלוגיים לאיסורים המצויים בחברה החילונית, אלא שהם מחמירים יותר. אין בהם יסוד משפיל או מבזה, ומקורם אינו שונה מהמוכר בכל חברה שהיא ואינו נוגע להפליה כזו או אחרת.¹⁸

עמדה שונה בסוגיה זו אנו מוצאים במאמרה של נויה רימלט,¹⁹ אשר נכתב בתגובה למאמרם של הראל ושנר. רימלט מבססת את התנגדותה הנחרצת לעמדתם על שתי טענות: הטענה הראשונה מקורה בחלוקת התפקידים המסורתית בין גברים לנשים, אשר יצרה מצב שבו כל העקרונות ההלכתיים נכתבו ונקבעו בידי גברים. מצב זה, לדעת רימלט, נוגד באופן מובנה את עקרון השוויון, ולכן גורם להפליה. אני חולקת עליה בנקודה זו. בהמשך דבריי אדון בשאלת חלוקת התפקידים בין גברים לנשים ובקשר בינה לבין ההפרדה בתחבורה הציבורית, אך כבר עתה עליי להסתייג ולומר כי לא ייתכן לקבוע כי מעצם העובדה שאת העקרונות כתבו גברים, ברור שהם כולם מפלים ואי-שוויוניים. עמדתי היא שיש לבחון כל נושא לגופו ולא לגוף של מי שקבע אותו.

בהמשך מעלה רימלט טענה נוספת שלפיה עצם חלוקת התפקידים נובעת בעצם מהבחנה בשיח ההלכתי בין שתי מערכות קוטביות של מושגים: מצד אחד - קדושה, טהרה, רוח ותרבות, המזוהות עם המהות הגברית, ומצד אחר - מושגים כגון טומאה, חולין, פריון ומיניות, המזוהים עם המהות הנשית. מאחר שבעולם המושגים הדתי, כך ממשיכה וטוענת רימלט, הקרבה לקדושה ולרוחניות היא אמת המידה המרכזית לערך, הרי המסקנה ברורה היא כי התחומים המזוהים עם הנשים הם נחותים לעומת התחומים המזוהים עם הגברים.

17 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, ב, יד.

18 עם זאת הראל ושנר קובעים כי ההפרדה פסולה, מאחר שברקע הדברים עומדת תפיסה מסורתית של תפקיד האישה ועל כן היא יושבת מאחור, כפי שיפורט בהמשך.

19 נויה רימלט, 'הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים', עלי משפט, ג (תשס"ג), עמ' 99-140.

לתפקידים ציבוריים, ועל כן בחברה האורתודוקסית בוודאי לא קיים שוויון, בעיקר לא בכל הנוגע לריטואלים ולטקסים הדתיים השונים. כמובן, יכולה להישאל השאלה אם ככלל קיים שוויון בין גברים לנשים, או שמא הדרישה לשוויון חרגה מן הטבעי וחתרה לזהות בין המינים, אך מאחר שנושא דיוננו אינו קשור לטקס דתי כלשהו, שאלה זו אינה רלוונטית. השאלה הרלוונטית היא אם עצם ההפרדה באוטובוסים, בצורתה הנוכחית, קשורה קשר כלשהו לאותה חלוקת תפקידים, ואם נוצרת עקב כך הפליה פסולה.

לדעתי התשובה לכך שלילית. אין כל קשר בין ישיבה מאחור לבין תפקיד מסוים של האישה, וכן להפך. משום כך, הפרדה כזו גם אינה מסמלת דבר ואינה מנציחה את מיקומה של האשה בהיררכיה כלשהי, כפי שיפורט להלן.

3. ההפרדה בצורתה הנוכחית – מושגי "אחורה" ו"קדימה"

כאמור, בקווים הנפרדים נפתחות בתחנה שתי הדלתות. מן הדלת הקדמית עולים הגברים ומתיישבים בחלקו הקדמי של האוטובוס, ומן הדלת האחורית עולות הנשים ומתיישבות בחציו האחורי של האוטובוס.

הטענה המרכזית בעניין זה (למצער, זו שטוענים הראל ושנר) היא שהעובדה שהנשים יושבות מאחור היא שמעידה על המקור הפסול להפרדה והיא שמקבעת את נחיתותן של הנשים בהפרדה זו. לכן הם מציעים הפרדות שונות, כגון אוטובוס שיש מחיצה באמצעיתו ועוד מיני הצעות יצירתיות.

מאחר שהמקור להפרדה הוא, כאמור לעיל, עניין הצניעות והאיסור המוטל על גברים להסתכל בנשים, ברור שכדי לקיים את מטרת ההפרדה אין מקום להפריד ביניהם באופן שהנשים יישבו מקדימה. ההצעה לתלות וילון באמצע האוטובוס אינה מעשית (את ההצעה הזאת יכול להציע, כך נראה, רק מי שלא נסע באוטובוסים לאחרונה ולא חווה את הצפיפות ואת הקושי להתנייד בתוך האוטובוס), ולכן אין מנוס מלהשאיר את המצב הקיים. השאלה היא – מדוע הוא פסול. משום מה יש למילים "אחורה" ו"קדימה" משמעות נלווית ברורה מאוד, שקובעת כי ה"קדימה" הוא המקום הטוב והמכובד, בעוד ה"אחורה" הוא המקום המשפיל. לא ברור לי על מה ולמה זכו הדברים להתקבע כך, שכן לדעתי הם אינם ברורים כלל ועיקר. ייתכן שהמושגים האלה מעוררים אצלנו קונוטציות ידועות – למשל ההפרדה הבין-גזעית באוטובוסים בארצות הברית, ששם אכן ישבו השחורים מאחור, וברור שההפרדה שם הייתה חלק מן הקביעה כי השחורים הם נחותים מן הלבנים. אך אם נשתחרר מהקשרים אלו, נמצא כי חשיבותו או טיבו של מקום, כאשר אין לו מאפיינים טכניים שונים, נובעים מן הקביעות החברתיות ותו לא, וכי הקביעה כי חברה מסוימת נידונה לשבת ב"מקום לא טוב" מביאה להחלשתה של אותה חברה ולא לחיזוקה. אני לכשעצמי סבורה שיש יתרון לישיבה מאחור. עצם העובדה שהיושבת מאחור רואה את שלפניה, לעומת היושב מלפנים, שהוא נראה אך לא רואה, מביאה עמה תחושות שליטה ועוצמה שאין להמעיט בהן. בעניין זה יש להשוות את הסוגיה לשאלת ההפרדה בבתי הכנסת האורתודוקסיים, שגם לגביה נטען כי הישיבה של הנשים מאחורי המחיצה מקבעת את נחיתותן.²⁶ לדעתי ההפך הוא

26 לעניין זה ראו את מאמרה של רחל גורדין, "שבת בבוקר יום יפה": מאבקן של נשים בקהילה האורתודוקסית לשתופות בבית הכנסת ובריטואלים הדתיים, דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-

הנכון.²⁷ הישיבה בבית הכנסת, שאורכת לעתים שעות ומטבע הדברים גורמת לכך שעניי המתפללים מחפשות במה להיתלות מלבד הטקסט המוכר, נוחה הרבה יותר כשקיים החופש מלהיראות.²⁸

אם אכן נסכים כי למעשה אין באמת משהו נחות בישיבה מאחור, הרי מסתבר כי עצם ההתייחסות לכך כאל דבר נחות נובעת מכך שנשים יושבות שם! באופן פרדוקסלי, דווקא האמירות שבאות לכאורה לגרום ולסייע לחיזוקן של הנשים, גורמות להנצחת נחיתות וחולשה, גם אם שלא במודע. חיזוק המעמד הנשי אינו מתבטא דווקא בבדיקה עיקשת היכן הושיבו אותנו בהשוואה לגברים ובמציאת ההבדלים והעצמתם. יש לסייע לנשים (או לכל קבוצה שנטען לגביה כי היא קבוצה מוחלשת) בדרך של העצמה פנימית, באופן כזה שכל בדיקה תיעשה ממקום של כוח, ולא של חולשה. לענייננו, אם נשים מגיעות לבחון את השאלה הנדונה ממקום של חולשה, לא רק הישיבה מאחור תיראה נחותה בעיניהן. אם יוצע פתרון בדמות אוטובוס קומתיים נפרד – אזי אם נמקם את הנשים בקומה העליונה, בוודאי תהיה פגיעה בהן כי הן נדרשות לטפס עד למעלה עם הסלים ועם העגלות. ואם נמקם את הנשים בקומה התחתונה, הן ירגישו שבכך מונצחת נחיתותן כי הגברים "דורכים" עליהן. ואם נפריד בין נשים לגברים באמצע האוטובוס לאורך, הרי מיקום הנשים בצד שמאל ברור שהוא נחות לעומת מיקומן בצד ימין, ומיקומן בצד ימין נחות עוד יותר מכיוון שזה הצד של הדלתות, כלומר לא נותנים לנשים להיות באמת באוטובוס אלא רוצים לזרוק אותן החוצה.

רביד, יפעת ביטון ודנה פוג' (עורכות), עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם, שריגים-ליאון 2007, עמ' 143-186.

27 בשאלת ההפרדה בבתי הכנסת קיימות סוגיות נוספות אשר לגביהן לא יכולה להיות מחלוקת כי מצבן של הנשים שונה משל הגברים – מכיוון שהן מודרות מן התפקידים הציבוריים בטקסים הדתיים. זוהי שאלה נפרדת ומעניינת כשלעצמה, שכן אנו רואים כיום קהילות שלמות ההופכות ל"שוויוניות" לצד אי-ויתור מצדן על ההכרה בהן כקהילות אורתודוקסיות (שאם לא כן אין רבותא בדבר – מניינים רפורמיים וקונסרבטיביים קיימים למכביר). בעניין זה אפשר לטעון כי עצם העובדה שמניינים אלו אינם שוויוניים באמת יכולה לעורר קושי הגדול לעתים מהקושי שבהשתתפות במניין אורתודוקסי רגיל. למשל, העובדה שנשים מתפללות כחזניות רק בחלק מן התפילה, אך יורדות מן הבמה כאשר מגיע החלק שאותו הן אינן יכולות להתפלל, יכולה להחליש במקום לחזק.

28 בעניין זה אני יכולה שלא לשתף באירוע שהייתי שותפה לו. באחד החגים הלכתי עם בנותיי לחזות ב"טיש" שנערך בישיבה הסמוכה לביתנו. כידוע, טיש הוא אירוע רב-ירושה שבו יושב האדמו"ר, מנהיג החסידות הספציפית, בבגדי ההדר שלו, סביבו קהל רב של חסידים, ומלבד הסעודה שהוא עורך הוא מנהיג שירה מרשימה מאוד.

ובכן, מאחר שהיה מדובר בחג, נערך טיש בסוכה גדולה מחוץ לישיבה, ואליה הייתה צמודה סוכה נוספת ששימשה עזרת נשים. אי אפשר לתאר עזרת נשים זו אלא במילה "עלובה", שכן מדובר בסוכנות קטנטנה, רעועה, שבצדה האחד חרכים צרים שדרכם יכולות הנשים להתבונן בהתרחשות המרהיבה אצל הגברים.

התבוננו (מבעד לחרכים, כאמור) במראה היפה והקשבו לשירה העוצמתית, תוך שאני מסבירה לבנותיי את המשמעות של מה שאנו רואות. והנה, בחרה בתי בת הארבע להסתייג מן העניין; היא הצביעה על עזרת הגברים והפטירה: "איזה מסכנים הם". מעבר לאי-הנעימות הרגעית שנוצרה שם (מטבע הדברים, נשות החסידות לא התלהבו מן האמירה...) ניסיתי לברר מה כוונתה, ושאלתי אותה מדוע הם מסכנים. תשובתה הייתה "כי הם צריכים לעמוד שם ולשיר, וכל האישות מסתכלות עליהם..."

אז הנה, מנקודת מבטה הנקיייה של ילדה בת ארבע, דווקא האנשים הממוקמים מקדימה, במקום המואר והגדול והמרשים, אלו השותפים לטקס הדתי – דווקא הם המסכנים, ולא אנחנו, שעמדנו שם בעזרת הנשים וניסינו שלא ליפול דרך החזורים בקרשי הרצפה...

אם נשים, או כל קבוצה אחרת, באות ממקום עוצמתי וברור, אין בשום סיטואציה כזו של הפרדה כדי להחליש אותן, אלא להפך - ההפרדה וסימון השונות מחזקים ומעצימים.

ד. יתרונות ההפרדה

בישיבה הנפרדת בתחבורה הציבורית יש יתרונות נוספים, מלבד אלו הנוגעים להלכה ולרוח ההלכה. אעסוק כאן ביתרונות הברורים של ציבור הנוסעות באוטובוסים הנפרדים, שכן ענייננו הוא הפגיעה בהן או ההפליה כלפיהן. אפשר אולי להגיע למסקנה כי דווקא מבחינת זכויות הנשים והרצון להעצים את כוחן יש יתרון להפרדה, שייתכן שהוא אף מקזז את הפגיעה האפשרית בהן.

אין אישה שלא חוותה חוויה של הטרדה מינית באוטובוס, בגיל כזה או אחר, וברמה כזו או אחרת. הנסיעה באוטובוסים מייצרת סיטואציות המאפשרות למרבה הצער את אותן ההטרדות, וכל זאת בשל הצפיפות, האנונימיות והאפשרות הקלה של המטריד לברוח.²⁹

מבחינה זו, ברור כי הפרדה בתחבורה הציבורית מזמנת לנשים דווקא חוויה טובה יותר מזו שכרוכה בנסיעה מעורבת. בהקשר הזה, לא מדובר בהמצאה ישראלית. מתברר כי במקומות אחדים בעולם מופעלים קווים כאלו, על פי דרישת הציבור וכן - למרבה הפלא - הארגונים הפמיניסטיים. למשל, חברת הרכבות הגדולה ביפן הודיעה כי בשעות העומס תפעיל קרונות רכבת מיוחדים לנשים בלבד, וזאת בעקבות תוצאות סקר שבו תמכו שמונים אחוזים מהנשים ברעיון. ואכן, העניין הוצא מן הכוח אל הפועל, ורציפי הנשים מסומנים בסימון מיוחד.

בברזיל אושר חוק מיוחד המחייב את חברת הרכבות העירונית להקצות קרונות נפרדים לנשים בשעות העומס. הפיקוח על כך יעיל ביותר, ופקחים מטעם חברת הרכבות מונעים בכוח מגברים לעלות לקרונות אלו. כך נעשה גם בהודו, במקסיקו-סיטי ובמקומות נוספים בעולם, ובבנגקוק, למשל, מופעל גם קו אוטובוס נפרד.³⁰ נמצא שאם ההפרדה מגיעה ממקום של רצון לסייע ולהעצים - בוודאי אין עמה קושי. גם בהקשר של דיונו הובעו דעות כאלה, גם מצד אלו המתנגדים להפרדה מטעמי דת. למשל, בכנס ההתנגדות לקווים הנפרדים³¹ הביעה ד"ר אורית קמיר את דעתה הנחרצת נגד קווים אלו בצורתם הנוכחית, ונקודת המוצא שלה הייתה שאלת ההפליה בין האוכלוסיות השונות - האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה החילונית. את קמיר הטרידה העובדה כי חילוני או חילונית שרוצים לנסוע בקו רגיל (במסלול

29 הסוטים למיניהם דווקא אינם טורחים לברוח. בדרך כלל הנפגעת עומדת או יושבת קפואה ואינה מעזה למחות, הן מתוך מבוכה והן מתוך ההתלבטות התמימה של "האם זה באמת קרה או שאולי נשמטה לו היד במקרה וליטפה את רגלי בטעות?" ואם היא בוחרת לעשות את טעות חייה ולמחות - יש להניח כי היא תיענה בתגובה קולנית שתשמע מקצה האוטובוס ועד קצהו, בסגנון "מי את בכלל, מכוערת? מי בכלל רוצה לנגוע בך?" וכיוצא בזה.

30 נתונים אלו נלקחו מכתבה באתר האינטרנט "שופר", 18.11.2009, <http://www.shofar.net/>, <http://www.shofar.net/ARDetile.asp?id=8403&Category=1>.

31 הכנס הוזכר לעיל בהערה 22.

הספציפי) אינם יכולים לעשות כן. מאחר שדעתה לא הייתה נוחה גם מצורת ההפרדה - שעל פיה הנשים יושבות מאחור - היא הציעה כי בכל קו יהיו שלושה סוגי אוטובוסים: קו לנשים, קו לגברים וקו מעורב. בכך נפתרה בעיית ההפליה כלפי החילונים ובעיית הישיבה מאחור, ומנגד יש אפשרות לקו נפרד, וכאן היא נימקה את הצורך בקו כזה מהסיבות דלעיל, דהיינו יתרון ההפרדה מנקודת המבט הנשית. הקושי היחיד שמעלה הצעתה זו של קמיר הוא הקושי הכלכלי, דהיינו היכולת להקצות את המשאבים המתאימים. מלבד זה מדובר בהצעה כמעט מושלמת.

יתרון נוסף בישיבה הנפרדת הוא הנוחות שבישיבה בסביבה נשית בלבד. אין צורך לצאת מנקודת מוצא הלכתית או דתית כדי להכיר ביתרונות של סביבה נשית, ואנו רואים כי גם בחברה החילונית מכירים בצורך זה ויש בה קבוצות תמיכה נשיות רבות בתחומים כאלה ואחרים. הבדלים בין המינים מביאים לידי כך שיש מצבים, ולא רק כאלה הקשורים לאינטימיות גופנית (כגון לידה; טרם פגשתי דולה ממין זכר...), שבהם אישה תעדיף להיות בחברה נשית דווקא מטעמי נוחות ולשם העצמתה. אני יכולה להעיד כי כאשר נסעתי בקווים אלו, הישיבה בחברת נשים הייתה לא פחות מאשר משחררת. התפתחו שיחות נעימות סביבי, בדיחות נשים, ובכלל - הייתה תחושה של אחוות נשים ושל הרמוניה. לא זכור לי שבנסיעותיי בקווים הרגילים התפתחה דינמיקה חברתית כזאת, ולכן יש להכיר גם ביתרון הזה.

ה. הגנה על נוהג ההפרדה בשם הזכות לתרבות

כפי שכבר צוין לעיל, גם בין הסוברים כי פרקטיקת ההפרדה באוטובוסים בין נשים לגברים היא פרקטיקה פסולה מנקודת מבט ליברלית, יהיו כאלו שיכשירו אותה בשם ההגנה המוענקה מכוח הזכות לתרבות.

מתן ערך לזכות לתרבות מביאה בהכרח לידי הכרה באפשרות של מציאות רבת-תרבותית. עליית קרנה של תפיסה זו במרוצת המאה העשרים נובעת מכמה סיבות, כפי שמסכמים אותן מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר במאמרם על רבת-תרבותיות בישראל.³² בקצרה, הסיבות לכך הן אלה: ראשית, ירידת האתוס של "פרויקט ההשכלה" והשתחררות מן ההתנגדות לתרבות (הלא משכילית) שאפיינה אותו. עם ההשתחררות מן הקביעות המטפיזיות החד-משמעיות עלתה ההכרה בחשיבותם של גורמים תרבותיים כמי שנוטלים חלק בעיצוב הזהות האנושית, כמו גם ההבנה כי גם במסגרת התאוריה הליברלית יש מקום לתרבות בעיצוב הזהות. שתי הסיבות הנוספות לעליית הרבת-תרבותיות, כך לדעתם של הכותבים, הן העובדה כי אורח החיים המודרני מביא ל"דילוגים" בין קהילות שונות, והעובדה שהגלובליזציה מאפשרת מגע יומיומי עם תרבויות שונות ואף רחוקות, המשפיעות על זהותו של האדם.

32 מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר, 'הרהורים על רב תרבותיות בישראל', מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (עורכים), רבת-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית - ספר הזיכרון לאריאל רון-צבי, תל אביב 1998, עמ' 67-76.

המשמעות של הגנה על הזכות לתרבות היא כי המדינה, כגורם שמאפשר חברה רבת-תרבותית, צריכה להגן על הזכות של קבוצה מתוכה לתרבותה האוטנטית.³³ במאמרם על ליברליזם והזכות לתרבות³⁴ טוענים אבישי מרגלית ומשה הלברטל כי יש להבחין בין שלוש רמות של הזכות לתרבות. האחת היא הזכות לקיים אורח חיים ספציפי ללא הפרעה, כל עוד אין בכך פגיעה בזולת. הרמה השנייה מכילה, מלבד האמור לעיל, גם את הזכות להכרה באורח החיים הספציפי מצד החברה כולה. הרמה השלישית היא כל האמור לעיל ונוסף על כך הזכות לתמיכה כספית מן המדינה במאפייני התרבות.

בעת מתן הגנה כזו עלול להיווצר קושי במצבים שבהם ההגנה היא על זכות של חברה אנטי-ליברלית, או על רכיב בתרבות אשר פוגע בערכים יסודיים של חברה ליברלית, כמו ערך השוויון. או אז יש לשקול את הערכים הנוגדים ולהכריע ביניהם. עולה מכאן, כי אין בודקים פרקטיקה מסוימת על פי הערכים החיצוניים של החברה הבודקת בלבד, אלא בוחנים את השאלה אם הפרקטיקה היא חלק מתרבות מסוימת כנתון חיוני. כפי שכבר צוין, הראל ושנרך מגיעים למסקנה כי פרקטיקת ההפרדה היא פסולה, אך ממשיכים ובוחנים אם היא ראויה להגנה בשם הזכות לתרבות. אף על פי שאני יוצאת מנקודת הנחה שההפרדה אינה פסולה, אעסוק בשאלות אלו מאחר שאני סבורה כי אין להפריד ביניהן.³⁵ לדעתי עצם השאלה אם הפרקטיקה היא חלק מתרבות ומה מקורה היא שאלה רלוונטיות לשאלת פסולתה או אי-פסולתה של פרקטיקה זו, ולכן יש מקום לדון בה.

לדעת הראל ושנרך, יש לבחון שלושה קריטריונים מצטברים אשר מצדיקים מתן הגנה לנוהג בשם הזכות לתרבות: האחד – הנוהג הוא חלק בלתי נפרד ממארג חברתי-תרבותי הוליסטי; השני – מארג זה הוא בעל ערך (הווה אומר, מארג חיובי); והשלישי – הנוהג אינו נוהג אכזרי או משפיל.

בבחינת המקרה הספציפי שלנו נראה לי כי אין מקום לספק בדבר היות הנוהג המדובר חלק בלתי נפרד מאורח החיים החרדי. אמנם הראל ושנרך מעלים ספקות בעניין זה, שכן ברור הוא שלא כל החרדים נוהגים כך, אך זו לא השאלה הרלוונטית, כפי שהם בעצמם קובעים בסופו של דבר, היות והשאלות הרלוונטיות הן אם מקורו של הנוהג בעקרונות היסוד של התרבות המדוברת, ואם הנוהג נתפס בעיני החברה הספציפית כחלק מתרבותה. במקרה הנדון ברור כי התשובות לשתי שאלות אלו הן חיוביות, כמו גם התשובה לשאלה אם מדובר במארג בעל ערך.

מלבד זה עלינו לבדוק, כאמור, אם הנוהג משפיל או מזוה. מאחר שלדעתי אין אפשרות לבחון זאת אלא באמצעות בחינת המקור לנוהג בעיני הנוהג בו, הרי שוב עולות השאלות שכבר נדונו – מה מקור נהג ההפרדה, מה הרקע לו ואם הוא פוגעני. כבר נגעתי בכך בפרק העוסק באפשרות להפרדה שאינה פסולה, והגעתי למסקנה כי אין מדובר בהפרדה פסולה, ומכאן שבוודאי איני סבורה כי מדובר בנוהג אכזרי או משפיל. הראל ושנרך בודקים זאת מכיוון שהם סבורים כי מדובר בנוהג פסול, ולכן אדון בקצרה בקריטריון זה.

33 ראו הפתיח למאמרם של אבישי מרגלית ומשה הלברטל, 'ליברליזם והזכות לתרבות', רבת-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי, שם, עמ' 93–105.

34 ראו שם.

35 ראו לעיל, הערה 9.

דוגמאות ברורות לנוהג אכזרי קשורות בדרך כלל לפגיעה כלשהי בשלומו של אדם, למשל רצח נשים על הרקע של כבוד המשפחה או מילת נשים. פרקטיקת ההפרדה באוטובוסים רחוקה מרחק רב מדוגמאות אלו, שכן היא אינה אכזרית, אך יש לבחון אותה על פי הקריטריון של "השפלה", כאמור. הראל ושנרך סבורים שהתשובה לשאלה זו כרוכה באופן הביצוע בפועל של הנוהג. הוזה אומר – הפרדה באופן שהנשים יושבות מאחור היא משפילה, ואילו הפרדה אחרת, למשל הפוכה, אינה משפילה.

מכיוון שאנו בוחנים שאלה זו בראי הזכות לתרבות, כלומר אנו יוצאים מנקודת הנחה כי קיימת זכות לתרבות אשר כחברה ליברלית עלינו לכבדה ולסייע לממשה, אין ספק כי בחינת קריטריון זה – של היות הנוהג אכזרי או משפיל – צריכה להיערך בזהירות ובדרך מצמצמת. גם כריכת שני התארים יחדיו – אכזרי ומשפיל – מלמדת כי הכתרת הנוהג באחד מהם תיעשה במקרים הרדיקליים והברורים יותר. כיוון שכך נראית לי קביעתם האחרונה של הראל ושנרך קביעה בעייתית. הטענה כי ההפרדה בצורתה הנוכחית היא פסולה עד כדי כך שהיא אף משפילה, אינה עולה בקנה אחד עם הטענה שהתיקון לה פשוט ויכול להיעשות בדרך של שינוי מקומות הישיבה. עצם הצעת הפתרון (שהוא עצמו מעמיד בעיה: מוצע שנשים ישבו מקדימה – דבר שיאייץ את מטרת ההפרדה, או שייתלה וילון באמצע האוטובוס – רעיון לא מוצלח מבחינה פיזית, כפי שכבר נאמר לעיל, אף על פי שהוא מיושם, כפי הנראה, באוטובוסים הנפרדים בעיירה מונסי בארצות הברית) מעידה על כך שלא נראה כי ישיבה בסדר הפוך היא פסולה ובעייתית כל כך עד שהיא נכנסת לגדר ההפרדה המשפילה. לסיכום, מעיון במאמרם של הראל ושנרך עולה התחושה שהמחברים הגיעו למסקנה התאורטית שאכן ההפרדה היא אפשרית, וזאת בשם הזכות לתרבות, אך הם לא העזו לצעוד צעד נוסף ולאשר את ההסדרים הקיימים, שכן בפועל הדבר נראה להם מרחיק לכת.

לרעיון שבשם הזכות לתרבות ניתן לעתים לאשר פרקטיקות המנוגדות לעקרונות ולערכים שונים מתנגדת ד"ר גילה שטופלר במאמרה על גבולות השוויון.³⁶ מדובר במאמר ביקורת על ספרה של ד"ר רות הלפרין-קדרי *Women in Israel - A State of Their Own* – ספר המבוסס על דו"ח שכתבה הלפרין-קדרי והגישה בשם מדינת ישראל לוועדה המפקחת על ביצועה של "האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה". בספרה מפרטת הלפרין-קדרי את התקדמות החקיקה הפמיניסטית בישראל ומנמקת את היעדר השוויון בפועל בנימוקים שונים. על כך מגיבה שטופלר וטוענת כי מלבד נימוקים אלו, העובדה כי "מחויבותו של הדין הישראלי לשוויון נשים נותרה חלקית בלבד", כלשונה, מקורה בכך שהמשפט הישראלי מבוסס בעיקר על עקרונות ליברליים אשר מונעים את נקיטת הצעדים הדרושים להשגת אותו שוויון נכסף. היא מציינת כי בעייתיות זו גוברת בשנים האחרונות עם השתרשותו של השיח הרב-תרבותי, ודבר זה הביא, לטענתה, לצמיחה של מה שהיא קוראת "ליברליזם של פשרה" המנסה לפשר בין המחויבות הליברלית לזכויות הפרט ובין קיומן של קהילות שאינן ליברליות. "פתרון" זה אינו מקובל על שטופלר, והיא טוענת כי סתירה זו בין הצעדים הנדרשים לצורך השגת שוויון לנשים ובין עקרונות ליברליים מרכזיים מעמידה מכשול של ממש

36 גילה שטופלר, 'גבולות השוויון – הרהורים בשולי ספרה של רות הלפרין-קדרי: *Women in Israel - A State of Their Own*', משפט וממשל, ח (תשס"ה), עמ' 391-428.

בדרך להשגת השוויון. היא סוקרת במאמרה בין השאר את העתירות שהוגשו לבג"ץ הן בעניין הקווים הנפרדים והן בעניין דומה – עניין ההפרדה בהכשרה מקצועית לחרדים³⁷ – ולטענתה נקט בג"ץ בשני המקרים את אותה מדיניות של "ליברליזם של פשרה", אשר משאירה על כנו את מצב הסטטוס קוו, שאינו חיובי בעיניה.

שטופלר צודקת בהחלט כאשר היא מדגישה שהפעלת הקווים הנפרדים מתאפשרת הודות לעקרונות ליברליים המגמישים את המחויבות לשוויון, אלא שהשאלה היא אם אמנם עקרון השוויון הוא עקרון-על שאין בלתו. לדעתי גישה זו של שטופלר, שלפיה יש להעדיף את השוויון על פני זכויות החברה המסוימת לתרבות, נובעת מעמדתה המייחסת להפרדה באוטובוסים היעדר שוויון והפליה אשר אין לסובלם.³⁸ משום כך ברור שאפילו עקרונות ליברליים אינם יכולים להכשירם.

אפשר לסכם ולומר שלמעשה כוחה של הזכות לתרבות, שהתעצם במאה האחרונה, יכול לשמש מגן גם כאשר מדובר בפרקטיקות פסולות, כל עוד פסולות הפרקטיקה היא מינורית. במקרה שבו הפרקטיקה נראית פוגענית יותר, ניטה שלא להשתמש בעקרונות הליברליים כדי להגן עליה. מכאן שלעניין הקווים המופרדים חוזרת שוב השאלה עד כמה מדובר בפרקטיקה פוגענית, אם היא בכלל כזו.

ו. פרקטיקת ההפרדה כחלק מתהליך ההקצנה

שאלה נוספת שעולה כאשר אנו בוחנים את שאלת הקווים הנפרדים היא השאלה מהם המניעים לתביעת ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית ואיזו מגמה משקפת תביעה זו. לתשובה לשאלות אלו יש השלכות על הדרישה לקבל נוהג חדש זה כחלק מושרש מן התרבות החרדית, כאשר אנו יודעים שהוא לא היה קיים כל השנים.³⁹ אני סבורה כי אין מקום לספק בדבר היות הנוהג, למרות החידוש שבו, חלק מן התרבות המסוימת, ועל כן אין להפחית ממעמדו. ובכל זאת, יש חשיבות לבדיקה כללית של תהליך ההקצנה, והקצנה בענייני צניעות בפרט, שעוברת החברה החרדית. אין ספק כי העולם החרדי עובר שינויים משמעותיים בשנים האחרונות. מצד אחד אפשר לומר כי הוא דווקא נפתח אל העולם, לפחות בתחום התעסוקה – מספר החרדים,

37 עתירה לבג"ץ 7942/98, עובדיה נ' שר העבודה והרווחה. העתירה הוגשה בשם עותרת חילונית שלא התקבלה לקורס הכשרה מקצועית של משרד העבודה שכן הוא יועד לגברים בלבד, וזאת כדי לעודד השתתפות חרדים בקורסים האלו.

38 אפשר לראות זאת כאשר היא מתארת, למשל, את נושא העתירות הללו: "...עתירות נגד נוהג ההפרדה בחברה החרדית, הסגורה והשמרנית, המצרה את צעדיהן של נשים ושולטת על גופן באופן כה מוחלט, עד כי היא מטילה איסור על ישיבתן בסמוך לגברים בתחבורה ציבורית ובקורסי הכשרה מקצועית". כל הפליה של האשה, לדעתה של שטופלר, נובעת מ"תפיסתה של האשה ככלי שרת בידי החברה ובידי גברים לשם מתן שירותים מיניים, בין לשם סיפוק מיני, בין לשם פרייה ורבייה ובין לשניהם", שטופלר (לעיל, הערה 36), עמ' 402.

39 הראל ושנור נדרשים גם הם, בקצרה, לשאלה אם העובדה שמדובר לא בשימור של פרקטיקה אלא ביצירת פרקטיקה היא משמעותית לעניין המסקנה הסופית. הם מבטלים קשר זה הן בטענה כי לא מדובר, למעשה, בפרקטיקה חדשה, שכן ענייני ההפרדה הם עניין ותיק באופנים שונים – למשל, מאז ומתמיד לא ישבו נשים וגברים חרדים זה ליד זה באוטובוסים – והן בטענה כי בכל מקרה אין לפסול באופן אוטומטי פרקטיקה חדשה, כאשר היא למעשה לבוש חדש לערכים ותיקים בתרבות הספציפית.

ובעיקר הנשים החרדיות, הלומדים כיום מקצועות שונים ועובדים בהם גדול לאין שיעור ממספרם לפני שני עשורים. מנגד, ענייני הצניעות בחברה זו התפתחו גם הם מאוד, ודברים שעד לפני שנים אחדות היו מובנים מאליהם, היום הם בבחינת איסור חמור. למשל גני ילדים מעורבים, אשר היו מחזה נפוץ למדי לפני כעשרים שנה, הם בבחינת בל ייראה ובל ימצא כיום. הפרדת קווי התחבורה הציבורית משקפת הפרדה במרחב הציבורי בכלל, כגון חנויות ומרפאות. נוצר הרושם שהתהליך אינו חיובי, שכן הוא כרוך בהתעסקות מתמדת בדיוק בנושאים הללו, וזה דבר בלתי צנוע בעליל. לעתים היעדר עיסוק בנושא הצניעות והשארת תמימות בסיסית על כנה משדרים צניעות יותר מאשר התעסקות אובססיבית בנושא וחידושים יומיומיים בחומרות השונות. מאחר שמדובר בעניין "דתי", לציבור אין ברירה אלא לקבל את החומרות החדשות, וכל התנגדות נחשבת ללא לגיטימית. כך נוצר ומתפתח תהליך שעלול להביא למקומות הפוכים מאלו שאליהם הוא כוון לכתחילה.

השאלה מדוע זה קורה היא שאלה סוציולוגית מעניינת, ותשובה חלקית לה אפשר למצוא דווקא בתהליך ההפוך שעוברת החברה החרדית, כפי שהוזכר לעיל. התהליך של היפתחות החברה החרדית לעולם שבחוץ בהחלט עלול לעורר חשש מהשפעתן של התרבויות החיצוניות ומהידרדרות המצב הרוחני, ועל כן ייתכן שכתגובת נגד החברה נדרשת לחומרות יתרות, כפי שאנו רואים גם בדבריו של ד"ר רב מימון בפני הוועדה שהוזכרה לעיל.⁴⁰ גם התהליך של התגברות המתירנות בחברה החילונית עלול להביא לידי כך, כפי שמתאר זאת פרופ' מנחם פרידמן בפני הוועדה.⁴¹

ז. הקול החרדי הנשי

בתוך כל מהומת שאלת ההפרדה כמעט נשכח קול חשוב, אם לא החשוב ביותר – קולן של הנשים החרדיות האמורות להשתמש בקווים אלו, ואשר לרווחתן דואגים מקצת המתנגדים להפרדה. השאלה מה הן חוות היא שאלה רבת-משמעות בעיניי, אם לא השאלה החשובה ביותר. אפשר להניח כי יש שיטענו שגם אם נשים אלו יביעו הסכמה ואף רצון לקווים הנפרדים, הרי אין לכך משמעות, שכן הן מדברות בצל הדיכוי, כביכול. טענה זו, הנשמעת בהקשרים רבים הנוגעים לזכויות השונות של הנשים, מקוממת ביותר. יש נטייה לקבוע כי כל עוד אישה מביעה עמדות הדוגלות בחתירה לחיזוק זכויות הנשים הרי היא בת דעת ועמדתה נאמרת מתוך מחשבה ובחירה. ואולם ברגע שאישה בוחרת, חלילה, לתמוך בעמדות הפוכות – אזי ברור שאין לדעתה

40 לדעתו של מימון, המיעוט החרדי עובר תהליך של ישראליוציא בכך שהוא מתחיל להשתלב מבחינה כלכלית ותעסוקתית בחברה הישראלית. הוא הביע את חששו כי קבוצות מסוימות עושות שימוש במאבק בעניין הקווים הנפרדים כדי להבטיח את המשך ההתברלות החברתית של העולם החרדי מן העולם הכללי. ראו דו"ח הוועדה בהערה 4 לעיל, עמ' 21.

41 פרופ' פרידמן הוא ממייסדי מחקר החברה החרדית בישראל. הוא קשר את ההקצנה הדתית בחברה החרדית הן בתהליכים פנימיים במגזר החרדי והן בתהליכים המקבילים בעולם החילוני: "הקצנת או הבלטת אורח חיים מתירני או 'בלתי צנוע', לצד סביבה ציבורית-תקשורתית עתירת גירויים ויוזאליים ואחרים המייצרים קשיים הלכתיים או מעין-הלכתיים וחברתיים שונים. אחת ממגמותיה של הקצנה זו באה לידי ביטוי בדרישה להחלת הקדושה גם על המרחב הציבורי". ראו דו"ח הוועדה בהערה 4 לעיל, עמ' 21.

כל רלוונטיות, שכן אין באפשרותה להשתחרר מן הדיכוי רב-השנים ולפתח עמדה עצמאית משלה. ובכן, הדיכוי המגולם באמירות אלו גדול יותר מאותו דיכוי עלום ורב-שנים. אישה בוגרת יכולה לגבש לעצמה דעות מדעות שונות, וגם אם הן אינן תואמות את דעות הלוחמות למען זכויות הנשים הרי הן עדיין דעות לגיטימיות ויש לכבדן ולא לבטלן.

מכל מקום, חשבתי שנכון מאוד להקשיב לקולותיהן של הנשים החרדיות כדי להבין מהי עמדתן. בחרתי להביא ארבע דוגמאות מייצגות. כל הנשים ששוחחתי אתן בחרו לדבר בעילום שם, ועם זאת אציין כמה פרטים חיוניים להבנת מקומן בתוך החברה החרדית. העובדה שלא נתקלתי בהפתעות רבות, וכי העמדה המובעת הייתה אחידה למדי, עשויה להביא לידי מסקנה שדברים דומים ייאמרו בשיחות גלויות.

פ' היא אישה חרדית בת 38, נשואה ואם לשמונה ילדים. היא מתגוררת בירושלים ומשתייכת לחסידות קרלין. היא אינה עובדת מחוץ לבית, ובעלה לומד ב"כולל". לשאלתי ממה הם מתפרנסים, ענתה בחיוך: "השם עוזר". היא משתמשת בתחבורה ציבורית כמעט בכל יום, בעיקר בדרכה לכולל, והקווים הם קווי מהדרין. לשאלתי ענתה כי תעלה גם לקו שאינו נפרד אם יהיה צורך בכך, אך היא מעדיפה קווים נפרדים. היא רואה בהפעלת הקווים הנפרדים שיפור רב ושמחה על ההפעלתם. לשאלתי אם היא נתקלה בגילויי אלימות פיזיים הקשורים להפרדה היא ענתה בשלילה, אך לדבריה היא הייתה עדה לאלימות מילולית מצד אנשים חרדים, ואין היא מזדהה עם כך. לדעתה הצורך בקווים אלו נבע בעיקר מן העובדה שמדובר בקווים שהיו צפופים באופן שלא אפשר לחרדים לנסוע בהם כל עוד לא הופרדו, והיא, כאמור, שמחה על כך.

מ' היא אישה חרדית בת 42, נשואה ואם לחמישה. היא מתגוררת בבני ברק ומשתייכת לזרם הליטאי. היא עובדת כמעצבת פנים, ובעלה מנהל חשבונות. היא אינה משתמשת הרבה בתחבורה הציבורית שכן יש ברשותם רכב, אך הזדמן לה לנסוע כמה פעמים בנסיעות בין-עירוניות בקווים הנפרדים. היא לא הרגישה קושי בנוגע להפרדה אך מנגד גם לא הרגישה בה צורך, והיא בהחלט הביעה את חששה מן התהליך שהביא להפרדה, תהליך שיביא לחומרות נוספות ומיותרות לדעתה. האווירה בקווים הנפרדים הייתה טובה בעיניה, והיא לא נתקלה בגילויי אלימות הקשורים להפרדה.

ר' היא צעירה חרדית כבת 17. היא מתגוררת בירושלים, משתייכת לזרם החסידי, ולומדת בסמינר בית יעקב "הישן". היא משתמשת בקביעות בתחבורה הציבורית ובדרך כלל בקווים נפרדים. היא נשמעה נלהבת מאוד כשדיברה על החובה לנסוע בהם ועל הצורך לשמוע בקול "גדולי הדור". מסתבר שגם בסמינר הועברו שיחות ומסרים ברורים בדבר החובה להשתמש בקווים אלו. כששאלתי אותה אם יש לה חברות שאינן בעד ההפרדה, אמרה ששמעה כמה דעות כאלו, אך הן דעות של בנות "שטרם הפנימו את זה שצריך את ההפרדה". היא נתקלה בכל מיני גילויים לא נעימים של נזיפות וצעקות (לא רבים) והרגישה שלא בנוח בקשר לכך (גם מכיוון שהיו חילונים באוטובוס, ודבר זה גרם לחילול ה'). היא טענה גם כי הישיבה בנפרד נוחה, שכן נוח יותר להיות בסביבה נשית בלבד.

ש' היא אישה חרדית בת למעלה מ-70, אשר השיחה עמה הייתה המרתקת ביותר. היא ירושלמית מן "היישוב הישן", כך שקיצוניות אינה זרה לה. מנגד, היא מסתכלת בקריצה, אם אפשר לומר כך, על רעיון ההפרדה, ומוכנה לטעון כי "כל העסק הוא עניין

של עסקונים שמשעמם להם ואין להם מה לעשות בחיים כי העיפו אותם מהשיבה כשהיו צעירים", אבל נוח לה עם ההפרדה, וכאשר אין מקום מאחור היא תשב היכן שיש מקום, גם בחלק הקדמי של האוטובוס.

היו לי שיחות עם כמה נשים נוספות, אך הדברים שנאמרו חוזרים על עצמם ונעים בין אהדה מוחלטת⁴² לבין הסתייגויות קלות. ברור שיש גם נשים חרדיות המתנגדות להפרדה, ואפשר לראות זאת בפורומים החרדיים למיניהם.⁴³ אפשר גם לראות כיצד הדעות משתנות; דוגמה לכך הם טוריה של טלי פרקש, הכתבת החרדית, ב-y.net. באפריל 2009 היא פרסמה טור בשם "קווי גלאט. אין חיה כזו", ובו היא הביעה התנגדות נחרצת להפרדה.⁴⁴ חודשים אחדים לאחר מכן התפרסם טור נוסף פרי עטה, ובו היא כבר גילתה אהדה לקווים הנפרדים.⁴⁵ מעניין לראות כי טור שני זה שלה פורסם לאחר הגשת מסקנות הוועדה לבית המשפט ולאחר שהתפרסמה תמציתן, ועל כן ייתכן שמדובר בתגובת נגד אינסטינקטיבית. על כל פנים, יש כמובן מגוון של דעות גם בקרב החברה החרדית הנשית, אך אי אפשר לומר שככלל הן מתנגדות לקווים הנפרדים וכי הן מרגישות מושפלות בשל ההפרדה.

ח. ביצוע ההפרדה בפועל

לא תמיד דומה התאוריה המעניינת והמוצלחת, לכאורה, הנבנית מתוך שקילות כל השיקולים ובחינת כל הנתונים הנדרשים, למה שמתרחש בסופו של דבר בפועל. לכן, גם אם הגענו למסקנה כי אין פסול בהפעלת הקווים הנפרדים, חובה עלינו לבחון את המציאות בשטח, אשר לעתים אינה רגועה כפי שהיה אפשר לחשוב.

מעדויות של המשתמשים בקווים⁴⁶ עולה שיש כאלו המוצאים לנכון לשמור על ההפרדה ולקיים באוטובוסים הנפרדים משטר המאלץ את הנוסעים לשבת על פי הכללים, גם בניגוד לרצונו של נוסע ספציפי. בדרך כלל מדובר באלימות מילולית הכוללת נזיפות ואף צעקות, אך היו גם מקרים של הפעלת כוח⁴⁷ ואלימות ממשית. מובן שכל הקולות התומכים בהפרדה מסתייגים מהתנהלות זו, ואין לה תמיכה רשמית משום גורם. נשאלת השאלה אם אפשר לקיים הסדר הפרדה כלשהו ולהימנע

42 יציאה לתקשורת החילונית באמירה ברורה כי הנשים החרדיות תומכות בהפרדה אפשר לראות בטור שהתפרסם ב-y.net ביום 2.6.2009 ובו מבהירה הרבנית יוכבד גרוסמן כי ישיבה בנפרד, בחלקו האחורי של האוטובוס, דווקא מכבדת את הנשים, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3725302,00.html>.

43 ראו לדוגמה אשכול שהתפתח בפורום "חרדי חרדים" בשאלת הקווים הנפרדים ביום 27.4.2009. רוב המשתתפים הם גברים, אך אחת הגולשות מודיעה נחרצות כי "באשר לי, שרק ינסו לומר לי לעבור לאחור... חבל על הזמן...", http://www.bhol.co.il/forum/topic.asp?whichpage=2&topic_id=2615091&forum_id=771.

44 טלי פרקש, 'קווי גלאט. אין חיה כזו', טור אישי, ynet, 27.4.2009, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3707347,00.html>.

45 טלי פרקש, 'נפרדנו כך. לא עניינכם', טור אישי, ynet, 28.10.2009, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3796605,00.html>.

46 ראו דברי הנשים בפרק הקודם.

47 כפי שעולה מדברי העותרות בבג"ץ רגן (לעיל, הערה 3). למעשה, פגיעות כאלו הביאו להגשת העתירה על ידי העותרות שנפגעו ממקרים כאלו.

מתופעות כאלה. אני סבורה שהדבר אפשרי, ושהסדרת הפרדת הקווים יכולה לתרום לכך.⁴⁸ במצב לא ברור, כאשר בכל קו קיים הסדר נפרד ולא רשמי, נוצר ואקום של סמכות המושך כוחות שליליים. הסדר ברור יכול לעזור בכך, שכן דווקא אלו המשתמשים בקווים האלה ידעו מה הם הכללים ויוכלו לסייע במניעת כפייתם בכוח (והרי אנו רואים שהמשתמשים בקווים אינם דוגלים באלימות כלשהי, גם אם הם תומכים בהפרדה).

חשוב להדגיש כי תמיכה בקיום הקווים הנפרדים היא תמיכה בהסדר וולונטרי, גמיש, שחייב לכלול בתוכו אפשרות של ישיבת זוגות או משפחות בצוותא. מעמד ההפרדה חייב להיות ברור ולהתקבע כהסדר שחברה מסוימת רוצה בו כדי לשפר את איכות חייה ואת תנאי הנסיעה באוטובוסים על פי השקפתה, אך לא יותר מכך. יחס כזה אל ההפרדה יאפשר לקיים אותה בנינוחות וגמישות, שאם לא כן אכן אין לה זכות קיום.

סוף דבר

הפער בין התחושה הנוחה באותה נסיעה שתיארתי בתחילת הדברים לבין הלך הרוח הביקורתי שנשמע בסביבתי (הליברלית) על הקווים הנפרדים הביא אותי לבחון את הסוגיה ולנסות להעלות את האפשרות הלא פופולרית בעליל⁴⁹ שלפיה ייתכן שהסדרי ההפרדה הם תקינים מבחינה משפטית וערכית.⁵⁰

מן המאמר עולה שזו אכן העמדה שגובשה בסופו של דבר. שאלות רבות נוספות הנוגעות לסוגיה לא נדונו כלל, והן אינן מענייניו של מאמר זה. התמקדתי בשאלה (המרכזית בעיניי) אם הסדר ההפרדה הוא הסדר המשפיל או מבזה את הנשים, והתשובה לכך שלילית בהחלט (ומכל מקום, ההסדר אינו פסול באופן המאיים את זכותה של החברה הספציפית לנהוג את מנהגיה בשם הזכות לתרבות).

לסיום, עליי להודות שתמימות הדעים נגד ההסדר הזה הביאה אותי לידי חידוד נוסף של העמדה התומכת בקיומם של הסדרים אלו, או, ליתר דיוק – מאפשרת אותם. אף שבוודאי אפשר לטעון את טיעוני הנגד, ובלהט דומה, נראה שיש חשיבות רבה בהשמעת קול אחר, והרי הוא נשמע.

48 לעת עתה נראה שאין הדברים נעים לכיוון הזה, לאור המלצת הוועדה ופסיקת בג"ץ.

49 יש לציין שזה היה לא פשוט ואפילו קצת הרואי. אנשים נטו להסתכל בי בזעזוע ממש כאשר שמעו את דעתי, ושמה של רוזה פארקס הוזכר שוב ושוב.

50 באותה תקופה השתתפתי בסמינר שהתקיים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, אשר נושא הוא היה "נשים, דת ורב-תרבותיות", ומאמר זה מבוסס על העבודה שנכתבה במסגרת הסמינר. תודתי נתונה לד"ר מרב שמואלי, אשר הנחתה את הסמינר באופן מרתק ונתנה בהחלט מקום ל"קול האחר" שנשמע בו.